

УДК 82.02(477)"1920/1930"

Тетяна Коваленко (Донецьк)

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ ФОРМАЛІЗМУ І СОЦІОЛОГІЗМУ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДОРОБКУ БОРИСА ЯКУБСЬКОГО

Український формалізм, як і українське літературознавство першої половини ХХ ст. загалом, не отримали належної уваги з боку дослідників, попри наявність окремих імпульсів до їх вивчення [6; 4]. Формалістська проблематика актуалізується радше у прикладному аспекті — як один із чинників літературного процесу 1920–1930-х рр. Плідність подібного шляху дослідження може бути поставлена під сумнів, адже аспектний розгляд проблеми без наявності синтетичної картини, яка могла би служити орієнтиром, навряд чи сприятиме адекватному вивченню літературних явищ. Отже, актуальність порушеної теми зумовлена потребою цілісного дослідження української літератури і літературознавства, зокрема, систем формалізму і соціологізму, чи не найвпливовіших у ХХ ст. Взаємодія формалізму і марксизму вивчалася західними дослідниками у кінці минулого століття [10; 15; 16], проте у вітчизняному літературознавстві теоретичного розв'язання не отримала. Новизна поставленої проблеми визначена відсутністю розвідок, присвячених літературознавчому доробку Бориса Якубського, постать якого була здебільшого об'єктом біографічних досліджень [8; 9], а також наявністю лакуни у вивченні комунікації українського формалізму з іншими синтетичними системами ХХ ст.

Мета статті — з'ясувати специфіку взаємодії формалізму і соціологізму у літературознавчому доробку Якубського. Досягнення поставленої мети передбачає виконання ряду завдань: 1) окреслити особливості «інформаційної» та «неінформаційної» концепції комунікації; 2) розглянути взаємодію формалізму і соціологізму у літературознавчому доробку Якубського, виходячи із засад названих концепцій комунікації; 3) узагальнити отримані результати і зробити висновок про пояснювальну силу «інформаційної» та «неінформаційної» моделей комунікації для вивчення комунікативної поведінки системи формалізму. Об'єкт вивчення — теоретичні розвідки Якубського («Наука віршування» (1922), «Соціологічний метод у письменстві» (1923), «Елементи теорії літератури (поетики)» (1940)) та окремі статті дослідника; предметом осмислення є своєрідність взаємодії систем формалізму і соціологізму у літературознавчому доробку дослідника. «Формалістськість» Якубського потребує додаткових аргументів, які у поданій розвідці докладно викласти не маємо змоги, зауважимо лише, що розгляд системи українського формалізму як самостійного відкритого соціально-інформаційного цілого, здатного до саморозвитку, дає підстави вважати Якубського-літературознавця її представником (у поданій статті актуалізуємо лише інформаційний компонент системи). Вживаючи поняття «соціологізм» (а не «марксизм», «марксизм-ленінізм», «соціологічний метод»), розуміємо під ним систему, яка включає в себе перелічені феномени і яка успішно заповнила радянське культурне середовище; апеляція у поданій статті саме до соціологізму як системи дозволяє урівноважити учасників створеної комунікативної моделі.

Доцільність паралельного застосування протилежних концепцій комунікації зумовлена метою підвищити повноту й адекватність опису і ґрунтується на принципі додатковості Нільса Бора (загальноносеологічне значення якого визначене неможливістю повної об'єктивності від спостережуваного явища та потребою вдаватися до «звичайної» мови для опису спостережень [2, с. 532]). Розрізнення «інформаційної» та «неінформаційної» комунікації базується на використанні (або невикористанні) названими концепціями категорії інформації: якщо у класичній теорії комунікації модель комунікативного акту обов'язково включає певну передавану сутність (інформацію), то теорія аутопоезису відмовляється від вживання такої додаткової, структурно не визначеної сутності [5, с. 173]. Окреслимо провідні засади названих концепцій.

«Інформаційна» концепція вважається класичною у теорії комунікації і представлена численними прикладними моделями, з-поміж яких для вивчення поставленої у статті проблеми використаємо циркулярну модель комунікації Уілбура Шрамма, яка поєднує докладність опису комунікації та увагу до каналів зв'язку, притаманні базовій лінійній моделі Клода Шеннона та Уоррена Уівера («комунікатор — (повідомлення) — передавач — (сигнал) — (шум) — (отриманий сигнал) — приймач (відновлене повідомлення) — адресат» [3]), із врахуванням циклічності процесів спілкування (повідомлення — розшифровка / інтерпретація / кодування — повідомлення — розшифровка / інтерпретація / кодування — ... [3]). Таким чином, обрана модель комунікації, зберігаючи пояснювальну силу для дослідження каналів зв'язку, водночас дозволяє осмислити нескінченність і безперервність комунікації. Застосування циркулярної моделі уможливить наступні дослідницькі кроки: 1) здійснити аспектний, аналітичний розгляд, простежити функціонування окремих елементів у процесі комунікації; 2) вивчити комунікативні контексти; 3) врахувати прагматику, проаналізувати спрямованість і вибірковість комунікації.

Якщо «інформаційна» модель має насамперед аналітичну силу, то «неінформаційна», навпаки, спрямована на синтез. Умберто Матурана та Франциско Варела, автори теорії аутопоезису, розробили концепцію комунікації, яка виключає використання усталених понять передавання інформації та комунікативного каналу. Дослідники визначають комунікацію як «координовану поведінку, яку взаємно запускають один в одного члени соціальної єдності» [5, с. 171], і наголошують, що «феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається з тим, хто приймає передаване, а це є чимось цілком відмінним від «переданої інформації» [5, с. 173]. Отже, вивчення комунікації, фактично, передбачає аналіз коеволюції структурно сполучених єдностей. Звернення до «неінформаційної» моделі дозволяє простежити діахронні взаємні зміни систем (що свідчатимуть про структурну сполученість систем), а також спроектувати специфіку комунікативної поведінки елемента на систему загалом (адже позасистемний вплив на окремі складники неможливий). Таким чином, поєднання «інформаційного» та «неінформаційного» підходів до комунікації дає змогу виокремити літературознавчий доробок Якубського із системи формалізму з метою глибшого вивчення феномена як комунікативно вільного («інформаційний» підхід), водночас не порушивши його єдності із системою («неінформаційна» модель).

Звертаючись до «інформаційної» моделі, зауважимо, що, хоча *de jure* у комунікації беруть участь три учасники (Якубський як український формаліст, російський формалізм, соціологізм), *de facto* взаємодія відбувалася між двома актантами у форматі «Якубський — російський формалізм + соціологізм», оскільки два останні учасники становили конкуруючі системи, претендували на захоплення того самого середовища і користувалися одним каналом зв'язку (про що свідчить їх прагнення взаємного витіснення у процесі комунікації). Означене суперництво формалізму і соціологізму за володіння каналом зв'язку чітко простежується, якщо зіставити обсяг прийнятої від обох систем інформації у розвідках Якубського: від «Науки віршування» (бібліографія якої містить велику кількість найменувань праць формалістів з віршознавства) через спроби синтезу формалізму й соціологізму у «Соціологічному методі у письменстві» (де також достатньо широко відбита порушувана формалістами проблематика) до «Елементів теорії літератури» — фактично, взірця радянського підручника з теорії літератури. Врахування циркулярності комунікації дозволяє простежити зміни у поведінці учасників взаємодії (адже отримання учасниками інформації про результат комунікативного акту дає їм змогу змінювати тактику дій), яку в аналізованому процесі можна охарактеризувати таким чином: інформаційний імпульс соціологізму з кожним новим актом комунікації посилюється, натомість формалізм, відчуваючи власне послаблення, шукає альтернативних шляхів впливу (наприклад, у передмові до «Поетики» (1923) Дмитра Загула Якубський висловлює міркування, які з рівною долею вірогідності могли відсилати і формалізму, і соціологізму — наприклад, про нестатичність сприйняття мистецтва і еволюційність поетики [13, с. 6–7]).

Активність соціологізму в аналізованому комунікативному процесі досягла рівня керування комунікацією. Перерахуємо головні із задіяних засобів впливу на інформаційну взаємодію [7]: 1) керування змістом: недопуск повідомлень формалізму до комунікативного простору, підкреслення негативних характеристик конкурентної системи; 2) керування

формою: розповідь про явище у негативному ключі, негативні коментарі (яскравим зразком чого слугуватиме реакція українських літературознавців на прочитані Борисом Ейхенбаумом у Харкові 1926 р. лекції [1, с. 19], а також численні антиформалістські публікації). Безперечно, доступ до інструментів керування комунікативними процесами соціологізм отримав завдяки інституціональному закріпленню системи, що варто розцінювати не як додатковий бонус для його функціонування, проте, як високу життєздатність системи.

Інституціоналізація соціологізму відбилася також на процесах кодування і декодування інформації. Відступивши від технічних аспектів проблеми, які виходять за межі порушеної теми, можна відстежити дві тенденції: 1) прагнення адресата довести адресантові максимальну адекватність отриманої інформації відправленому сигналові наслідком чого стає 2) поступова анігіляція декодування, що, зрештою, призводить до нереклексивності реципієнта і полегшує керування комунікативними процесами. Для ілюстрації викладених міркувань зіставимо характер посилок на тексти систем формалізму й соціологізму у віддалених розвідках Якубського. У першій великій роботі дослідника — «Науці віршування» — посилення на російських формалістів у тексті відсутні (при цьому, автор відсилає до розвідок Бориса Томашевського [12, с. 109, 112], популярність якого в українських літературознавців потребує глибшого осмислення), проте, у дібраній бібліографії широко представлені їхні дослідження з теорії вірша [12, с. 183, 190, 194–196]; актуалізоване в аналізованій роботі і доформалістське літературознавство, що свідчить про прагнення віднайти альтернативний російському формалізму шлях висвітлення теми, тоді як соціологічна проблематика цілком оминається. Зіставлення названої роботи із розділами «Елементів теорії літератури», присвяченими теорії вірша, виявляє результати обох окреслених тенденцій: заперечуючи погляди вісімнадцятирічної давнини, Якубський цитує лише «класиків марксизму-ленінізму» (вживаючи це визначення кілька разів у тексті) і вилучає з бібліографії неполіткоректні прізвища (зазначену рису можна було б приписати «просвітницькій» меті й орієнтації на певну цільову аудиторію, якби робота 1922 р. не мала тогочасного призначення). «Елементи теорії літератури» насичені цитатами з «ідеологічно правильних» джерел, які належним чином не коментуються, демонструючи прагнення автора максимально наблизитись до сигналу-оригіналу. Відстежується і поступова ієрархізація комунікації (від соціологізму до невизначеного за статусом українського формалізму та витісненого російського), що знаходить відбиток в етикеті посилок — у вже відзначеному «невтралі» автора у витяги з канону класики соціологізму. Подібна надлишковість зворотного сигналу (від Якубського до системи соціологізму), спрямована на подолання шуму у каналі передачі інформації, є показовим підтвердженням максимальної зацікавленості адресанта в успішному завершенні комунікативного акту, метою якого було, передусім, засвідчення лояльності інституціалізованій системі.

Таким чином, «інформаційне» моделювання комунікації формалізму і соціологізму в літературознавчому доробку Якубського створює картину поступової інвазії соціологізму на терени функціонування національних варіантів формалізму, внаслідок чого комунікація з соціологізмом стає ієрархізованою, а повідомлення українського дослідника не виконують функції передачі нової інформації (адже, порушуючи принцип релевантності, повторюють уже відоме) і набувають ознак перформативів — виступають аналогами запевнень у лояльності адресатові (системі соціологізму).

«Неінформаційна» модель вимагає уваги до системи українського формалізму загалом як повноцінного учасника комунікації, у складі якого літературознавчий доробок Якубського бере участь у взаємодії з системами російського формалізму і соціологізму. Згідно концепції аутопоезису, характер передаваної інформації важить набагато менше, ніж те, що відбувається із реципієнтом у результаті комунікації [5, с. 173], отже, застосування обраної «неінформаційної» моделі дозволить дослідити координацію поведінки систем, що взаємодіють. Взаємна зміна систем внаслідок комунікації між ними (прояви цього процесу у системах російського, українського формалізму та соціологізму були простежені вище) свідчить про структурну сполученість едностей. Модель подібного впливу, відповідно до теорії аутопоезису, має вигляд обопільних поштовхів-стимулів, характер реакції на які визначається структурою збуреної системи [5, с. 85]. Таким чином, прийняття формалізмом (у різних формах як у російському,

так і в українському варіанті) «поштовху» соціологізму є наслідком їхньої структурної конгруенції. Самочинний рух обох систем формалізму у бік соціологізації (у російському варіанті активніше виявлений на пізньому етапі розвитку, а в українському контексті присутній у вигляді співмірності формалістських та соціологічних зацікавлень теоретиків українського формалізму) засвідчує імпліцитну присутність такої тенденції у структурі обох систем, безвідносно щодо зовнішнього тиску.

Застосування «неінформаційної» моделі до взаємодії соціологізму і формалізму дозволяє глибше осмислити причини занепаду останнього, що сталося внаслідок переходу комунікації названих систем у зону деструктивних змін, у якій розривається, власне, структурна сполученість [5, с. 88]. Таким чином, формалізм (і в Росії, і в Україні) був не «винищений», а витіснений з середовища функціонування і знайшов подальший розвій поза межами радянського культурного простору (російський — у тартуському структуралізмі, український — завдяки зусиллям літературознавців діаспори: Дмитра Чижевського, Леоніда Білецького та ін.). Отже, комунікативна модель, розроблена Матураною та Варелою, пропонує поняттєвий апарат для розгляду взаємодії синхронних систем формалізму і соціологізму, що суттєво підвищує шанси на адекватне пояснення названих процесів.

Паралельне застосування «інформаційної» та «неінформаційної» концепцій до взаємодії формалізму і соціологізму у літературознавчому доробку Якубського дозволило створити такі моделі комунікації: 1) захоплення соціологізмом інформаційного простору, витіснення російського формалізму як комуніканта, наслідком чого стає елімінація у кожному новому комунікативному циклі передачі нової інформації і перетворення висловлювань Якубського на перформативні сигнали; 2) суміжний рух сполучених систем, поступова руйнація конгруенції між соціологізмом і формалізмом в обох варіантах, зміна формалізмом середовища функціонування. «Інформаційна» модель аналізованого процесу комунікації, як бачимо, є експансивною і передбачає зовнішнє руйнування соціологізмом успішної комунікації, тоді як «неінформаційна» дозволяє розглянути процеси взаємодії поєднаних від початку систем, взаємні зміни яких більшою мірою передбачені структурою кожної, аніж є наслідком позасистемного впливу.

Запропонований для вивчення комунікації шлях систем вважаємо плідним, адже він уможливує багатовекторне осмислення складних процесів взаємодії і сприяє розімкненню теоретичних обріїв дослідження. Подальший розгляд комунікативної поведінки українського формалізму передбачає залучення інших синхронних та віддалених у часі систем і моделювання синтетичної картини комунікативного поля культури ХХ ст.

Література:

1. Бондар-Терещенко І. Де його обличчя : «Слобідська» ментальність як історико-літературний феномен // Бондар-Терещенко І. Культпосвіток : літ.-крит. статті / Ігор Бондар-Терещенко. — Луцьк, 2010. — С. 18–24.
2. Бор Н. Квантовая физика и философия / Нильс Бор // Бор Н. Избранные научные труды : В 2 тт., Т. 2. / [ред. С. И. Ларин]. — М., 1971. — С. 526–532.
3. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев [Електронний ресурс]. — М. : Прометей, 2004. — 328 с. — Режим доступу до джерела : http://grachev62.narod.ru/Grachev/n56_04_10.htm.
4. Матвієнко С. Дискурс формалізму: український контекст (Соло триває. Нові голоси. Лекція на пошану С. Павличко) / Світлана Матвієнко. — Львів : Літопис, 2004. — 144 с.
5. Матурана У., Варела Ф. Дерево познання ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова] / Умберто Матурана, Франциско Варела. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 224 с.
6. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / Михайло Наєнко. — К. : Академвидав, 2003. — 360 с.
7. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Григорій Почепцов [Електронний ресурс]. — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. — 656 с. — Режим доступу до джерела : http://www.koob.ru/pochepcov/teoria_kommunikacii.
8. Радько А. Борис Якубський у колі київських неокласиків / Антоніна Радько [Електронний ресурс] // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. — Випуск 19. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 133–136. — Режим доступу до джерела : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkpnu_fil/2009_19/5_04_Radjko.pdf.

9. Радько А. Невідомі сторінки з життя Бориса Якубського / Антоніна Радько // Слово і час. — 2008. — № 11. — С. 66–79.
10. Ханзен-Леве О. А. Русский формализм: Методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения / [пер. с нем. С. А. Ромашко] / Оге Ханзен-Леве. — М. : Языки русской культуры, 2001. — 672 с.
11. Якубський Б. В. Елементи теорії літератури (поетики) / Борис Якубський. — К. : Радянська школа, 1940. — 64 с.
12. Якубський Б. В. Наука віршування / Борис Якубський. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. — 208 с.
13. Якубський Б. В. Передне слово / Борис Якубський // Загул Д. Поетика. — К. : Спілка, 1923. — С. 5–8.
14. Якубський Б. В. Соціологічний метод у письменстві / Борис Якубський. — К. : Слово, 1923. — 62 с.
15. Bennett T. Formalism and Marxism / Tony Bennett. — London and New York : Routledge, 2003. — 180 p.
16. Sallenave D., Stoekl A. Formalism, Marxism, Psychoanalysis / Danièle Sallenave, Allan Stoekl [Електронний ресурс] // Substance. — 1976. — Vol. 5, № 15. — P. 58–67. — Режим доступу до джерела : <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/3684059.pdf>

The Problem of the Interaction of Formalism and Sociologism in the Works of Boris Yakubskiy

The article deals with the studying of interaction between Formalism and Sociologism in the works of Boris Yakubskiy. The investigation of intersystem communication is based on the use of the two communication models — «informational» and «noninformational». The productiveness of the use of the mutually exclusive communication models for the comprehension of the Ukrainian Formalism is emphasized.

УДК 82.0:316.26

Олексій Сінченко (Київ)

МЕТОДОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПОГЛЯДІВ БОРИСА ЯКУБСЬКОГО

До аналізу теоретико-літературної спадщини Бориса Якубського доцільно застосувати його ж критерій в оцінці Лесі Українки як критика: «Кожна доба має свої вимоги, і треба оцінювати критика в історичній перспективі, міряючи його роботу міркою того рівня стану літературної критики, який був у той час, коли той писав» [7, с. 7]. Поза контекстом погляди Б. Якубського дійсно можуть викликати неоднозначну оцінку, особливо його апелювання до марксизму. Щоб уникнути стереотипізованих негацій варто почути голос самого літературознавця, якому важко відмовити у науковій компетентності, адже на тлі 1920-х років він лишається одним із найприскіпливіших і найтонших аналітиків вітчизняного літературознавства.

Спроба реконструкції методологічних поглядів Якубського має свої труднощі, з огляду на доволі своєрідний тип мислення автора. Досить точно специфіку письма Якубського означив Фелікс Якубовський, вказавши на те, що «У Б. Якубського головний плюс — його велика теоретична ерудиція, що робить цікавим його навіть інформаційно-компілятивні огляди; головний мінус — намагання бути завжди якомога більше об'єктивним, холодним інформатором, не виходити за межі культурно-пропедевтичної роботи» [1, с. 141]. Справді в ряді статей українознавця важко визначити де оригінальні думки Якубського, а де переказування чужого. Оціню цитуючи погляди інших, він ніби маскується за ними, водночас чужими думками підтверджуючи власні. Такий підхід — свідчення вироблення об'єктивованого наукового стилю, певною мірою протокольного, який би дав можливість саме літературознавство